

ռազմական գործողությունները, որոնք ճակատագրական նշանակություն ունեցան արևմտահայության համար:

Այն փաստը, որ Լյայսերական Գերմանիան դրական մոտեցում ցուցաբերեց հայաբնակ նահանգներում բարեփոխումների իրականացման նկատմամբ, ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ նման դիրքորոշումը նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում պայմանավորված էր մի քանի գործոններով, որոնցից առաջնայինը արևմտահայության շրջանում ժողովրդական ազդեցության թուլացումն ու գերմանական կողմնորոշման ընդլայնումն էր, հայաբնակ տարածքներում թուրքական տիրապետության ամրապնդումը և Արևմտյան Հայաստանում գերմանական տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության մեծացումը: Սակայն պատերազմի նախօրյակին ակնհայտ էր, որ արևմտահայության քաղաքական դիրքորոշումը շարունակում է մնալ ռուսամետ, իսկ Հայկական հարցը շահարկվում էր մեծ տերությունների կողմից: Այդ իսկ պատճառով համաշխարհային պատերազմի նախօրեին գերմանացիների վերաբերմունքն արևմտահայության նկատմամբ առավել բացասական դրսևորում ստացավ, որի մասին է վկայում Լ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմի՝ դեռևս պատերազմից առաջ հայտնած այն տեսակետը, որ հայերը պետք է ընդունեն իսլամ, միայն այդ դեպքում նրանց հանգիստ կթողնեն ¹:

Այսպիսով՝ գերմանացի բարձրաստիճան պաշտոնյաների այս և նամանատիպ հայտարարությունները վկայում են, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքները մշակել-պատրաստել էին արևմտահայության տեղահանման հրեշավոր ծրագիրը, որին քաջատեղյակ էին գերմանացիները, որոնք հետագայում ոչ միայն չփորձեցին խոչընդոտել, այլև մասամբ գործուն մասնակցություն ունեցան այդ ոճրագործության կազմակերպմանն ու իրականացմանը:

Արտասահմանյան, ինչպես նաև խորհրդային որոշ պատմաբանների աշխատություններում գերմանական իշխանությունների վերաբերմունքը պանթուրքիստական ծրագրերի և մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ այնպես է ներկայացվում, թե իբր գերմանացիներն են հղացել, մշակել և եռանդուն կերպով աջակցել դրա իրականացմանը: Նման պնդումները որևէ փաստարկված հիմնավորումներ չունեն և լոկ անհիմն ենթադրություններ են, քանի որ հայերի տեղահանության ու կոտորածների ծրագրին երիտթուրքները հետամուտ էին դեռևս 1911 թ., երբ Սալոնիկում կայացած երիտթուրքների խորհրդակցության ժամանակ որոշում ընդունվեց հայության բնաջնջման վերաբերյալ, և միայն նպաստավոր իրադրության էին սպասում, այն իրականացնելու համար: Այլ հարց է, որ Լյայսերական Գերմանիան՝ որպես Թուրքիայի գլխավոր դաշնակից, աշխարհամարտում ամեն գնով հաղթելու և Մերձավոր Արևելքում իր շահերից ելնելով, ինչպես նաև, քաջատեղյակ լինելով պանթուրքական ծրագրերին, ոչինչ չարեց դրանց կանխման համար, անգամ որոշ դեպքերում գործնական աջակցություն ցուցաբերեց այդ ծրագրերի իրականացմանը: Գոյություն ունեն բազմաթիվ փաստեր, որոնք հաստատում են, որ նախքան Լյայսերական Գերմանիայի հետ Թուրքիայի դաշնակցելը, հայերի տեղահանության և կոտորածների վերաբերյալ երիտթուրքներն արդեն որոշում էին ընդունել: Օսմանյան Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուն իր հուշերում գրել է, որ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկն իրեն ասել էր, թե՛ հայերին տեղահանելու հարցի հետ կապված երիտթուրքները մի քանի գաղտնի խորհրդակցություններ են ունեցել և դեռևս 1914 թ. գարնանը որոշվել է իրականացնել այդ ծրագիրը²:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լյարինն Հովսեփյան – ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի մագիստրոս

E-mail: Karine.hovsepyan.1985@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվել խմբագրական կոլեկիայի անդամ, պ.գ.դ. Վ. Ավանեսյանը:

ՀՏԴ 32.019.5(479.243)

Քաղաքագիտություն

ԼՂՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

¹ Տի'ու Степанян Ст., *Германские источники о геноциде армян*, Ереван, 1991 г., էջ 63

² Տի'ու Morgenthau H., *The Tragedy of Armenia, The Murders Tyranny of the Turks*, London, 1917, էջ 6:

ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱՂՅԱԼՆԵՐԸ

Աշոտ ՂՈՒԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ պետականություն, իրավունք, պետական շինարարություն, պետականա-մտություն, պատմական նախադրյալ, քաղաքական նախադրյալ, ստորագրահավաք, կուսակցություն, վերակառուցում, իրականություն, շարժում

Ключевые слова - государственность, право, государственное строительство, приверженность государственному строю, историческая предпосылка, политическая предпосылка, петиция, партия, перестройка, реальность, движение

Key words: statehood, law, state-building, statehood commitment, historical prerequisites, political prerequisites, petition, party, reconstruction, reality, movement

А.Гулян

**Исторические и политические предпосылки развития системы
государственного строительства НКР**

В статье представлены исторические и политические предпосылки, имевшие важное значение в период Карабахского движения и в процессе формирования системы государственного строительства НКР. Обосновывается мнение, что данные предпосылки являются не отдельными фактами, а проявлением исторически сформировавшихся национального уклада и ментальности, которые обусловили и сопровождали движение и весь последующий процесс государственного строительства.

A. Ghoulyan

Historical and Political Background of the Development of NKR state Building System

The article presents historical and political prerequisites which played an important role both during the Karabakh movement and further development of the state-building system of NKR. The main idea is that these prerequisites are not just separate facts but the Movement itself and the following state-building process are based on and guided by historically formed national Genesis and mentality.

Հոդվածում ներկայացվում են պատմական եւ քաղաքական այն նախադրյալները, որոնք կարեւոր նշանակություն են ունեցել Ղարաբաղյան շարժման ծավալման եւ ԼՂՀ պետական շինարարության համակարգի ձևավորման գործընթացում: Հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ այդ նախադրյալներն ոչ թե առանձին փաստեր, այլ Շարժումն ու դրան հաջորդած պետականաշինարարության գործընթացը պայմանավորող եւ ուղղորդող ազգային կենսակերպի ու վարքի պատմականորեն ձևավորված որակներ են:

Յուրաքանչյուր պետության համար պետական շինարարության գործընթացում առանձնահատուկ նշանակություն ունեն այն գործոնները, որոնք տվյալ ժողովուրդը գտնում է մի տեսակ պատրաստի վիճակում՝ որպես նախընթաց պատմության մեջ ձևավորված առարկայական կամ հոգևոր իրողություններ:

Ղարաբաղյան շարժման ծավալման և ԼՂՀ պետական շինարարության համակարգի ձևավորման մեջ նման կարևոր դեր են ունեցել պատմական¹ և քաղաքական նախադրյալները:

428 թվականից՝ հայկական միասնական պետականության անկումից հետո, Արցախի ողջ պատմությունը հայկական պետական անկախության վերականգնման համար անընդհատ մղված պայքարի պատմություն է: Արդեն նույն հինգերորդ դարի վերջին Առանշահիկների իշխանական տան գլխավորությամբ մղված պայքարը պսակվեց նրանով, որ Պարսկաստանը ճանաչեց Առանշահիկ իշխանական տան ժառանգական իրավունքները և Վաչագանին, որն իր կողմից շինարարական, մշակութային ու օրինաստեղծ լայնածավալ իրագործումների համար ստացավ Բարեպաշտ մականունը, ճանաչեց

¹ ԼՂՀ-ում պետականաշինության պատմական նախադրյալների մասին խոսելիս մասնագետները հաճախ նախընտրում են օգտագործել պետականության ակունքները հասկացությունը, ինչպես դա արել են Կ.Հ. Ղահրամանյանն ու Ս.Ս. Ղազիյանը «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն: Պետականության ակունքները» (Երևան. 2008): Քաղաքագիտական տեքստերում, մեր կարծիքով, նախընտրելի է նախադրյալներ եզրույթը:

Հայոց Արևելից կողմանց (Արցախի և Ուտիքի) իշխանապետության թագավոր՝ նրան տալով նաև ադվանական ցեղերին կառավարելու իրավունք: Թագավորության մայրաքաղաքը, ինչպես հաստատում են պատմական աղբյուրները, Պարտավն էր: Հայոց Արևելքում պետական ավանդույթները ոչ միայն պահպանվեցին, այլև նոր որակներ ձեռք բերեցին: Դրանք Պարսկաստանից կախվածության պայմաններում ներքին անկախության ամրապնդմանն ու պետական հաստատությունների և ավանդույթների պահպանմանը միտված պետականության գործառնությունների որոշակի փոխակերպումներ էին: Հայտնի է, որ հենց Վաչագան Բարեպաշտի օրոք է ընդունվել հայոց առաջին Սահմանադրությունը՝ «Սահմանադրություն կանոնական» անվամբ: Դա քրիստոնեական գաղափարախոսական ու մշակութային հիմքի վրա երկրի ներքին իրավաքաղաքական հարաբերությունների կարգավորման աննախադեպ փաստաթուղթ էր, որը հասարակական խավերի, դասերի ու նրանց առանձին անհատների միջև իրավական հարաբերությունները կանոնակարգում էր ոչ միայն ընդհանուր սկզբունքների, այլև ամենօրյա կյանքի ու կենցաղի հարթության մեջ: Քաղաքական տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Սահմանադրության ընդունման՝ Վաչագանի կողմից ընտրված կարգը: Նախապատրաստական փուլում Բարեպաշտը հետևել է հայոց մեջ ավանդաբար ընդունված և քաղաքական-մշակութային ազգային բացառիկ արժեք ներկայացնող աշխարհաժողովների պրակտիկային, որը թույլ էր տալիս համազգային կարևորության հարցերի լուծմանը հասնել ազգային համաձայնության հիմքի վրա: Աշխարհաժողովը, որպես ազգային իրավական ու քաղաքական հաստատություն, ոչ միայն Հայաստանի, այլև ողջ տարածաշրջանի մշակութային պատմության բացառիկ երևույթներից է: Ազգային կարևորագույն վճիռների ընդունմանը մասնակից դարձնելով նաև երկրի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերին, տարբեր խավերի երևելիներին ու պատասխանատուներին՝ այն ըստ էության կատարում էր ժողովրդավարության յուրօրինակ հաստատության, համազգային կոնսենսուսի՝ պատմականորեն ձևավորված տեխնոլոգիայի դեր: Ազգային միասնական պետության բացակայության պայմաններում մեր հարատևության գաղտնիքներից մեկի բացատրությունը կապված է այդ հաստատության հետ: Ազգային կարևոր վճիռների ընդունման այդ կարգը, ինչպես նշվեց, Վաչագանից շատ ու շատ առաջ կար և ուներ ավանդական հաստատության ձև: Բարեպաշտը փաստորեն հարազատ է մնացել ազգային քաղաքական այդ ավանդույթին և խորացրել այն «Սահմանադրություն կանոնականի» ընդունման ընթացքում:

«Սահմանադրություն կանոնականը» խոր հետք է թողել ոչ միայն Արցախի, այլև ողջ Հայաստանի իրավական կյանքի վրա՝ պայմանավորելով իրավագիտակցության, օրինապաշտության ու պետականամտության դրսևորումներով հանդես եկող իրավական մշակույթի աղբյուրներից մեկը:

Բնավ պատահական չէ, որ հենց Հայոց Արևելքն է դարձել օրինաստեղծության հասարակական ավանդույթների կրողը հետագա դարերում: Նկատի ունենք Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», որը պատմական փոփոխված միջավայրում «Սահմանադրություն կանոնականի» պես ձեռք բերեց համազգային նշանակություն: Հատկանշական է, որ «Դատաստանագիրքը» գրվել է, ինչպես մեր օրերում կասեին, պետական պատվերով: Հայոց ազգային օրենքների առաջին ժողովածուն Գոշին պատվիրել, հորդորել ու հովանավորել են գրել Խաչենի իշխանաց իշխան Վախթանգը և նրա տիկինը՝ Արզու խաթունը: Վախթանգն այս դեպքում առաջնորդվել է այն նույն գաղափարներով, որոնցով հիգերորդ դարում առաջնորդվել է Վաչագան Բարեպաշտը: Դրանք պետականության, օրինականության, հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորվածության գաղափարներն էին: Ազգային-հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման՝ Գոշի կողմից մշակված կանոնների առանձնահատկությունն այն էր, որ այն կիրառելի դարձավ ոչ միայն պետական հաստատության առկայության, այլև նրա բացակայության պայմաններում՝ գաղթօջախներում համայնքային կյանքը հայեցի ձևով կանոնակարգելու համար: Հայտնի է, որ «Դատաստանագիրքին» պարտադիր օրենքի ուժ է վերագրվել XII դարում Կիլիկյան Հայաստանում, իսկ հետագայում նաև՝ հայկական տարբեր գա-

դուրսնորում՝ Լեհաստանում, Ռուսաստանում (կոնկրետ՝ Ղրիմում և Աստրախանում), Վրաստանում, Հնդկաստանում, Սուդանում եւ այլուր:

Վերջապես պակաս կարևոր չէ այն, որ Գոշի գործունեությունը պարզապես չի եղել անհատական նախաձեռնություն: Մեծ իրավագետը 1184 թվականին «Դատաստանագիրքը» ստեղծել է դարերի ընթացքում ձևավորված հայկական սովորույթային իրավունքի հիման վրա, որի շարունակական զարգացման համար Արցախն ունեցել է առավել նպաստավոր պայմաններ: Փաստը, որ մեր կողմից վերլուծվող հարցի տեսակետից այստեղ կարևոր է ընդգծել, այն է, որ Հայոց Արևելից կողմում՝ Արցախ-Ուտիք աշխարհում, «ժողովրդական իրավագիտակցության», հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում հարաբերությունների իրավական կարգավորվածության պատմականորեն խոր արմատներ նետած այնպիսի ավանդույթներ են եղել, որոնք որոշակի ազգային մշակույթի ու վարքի ուժ ու արժեք են ունեցել: Գոշը ոչ միայն ստեղծագործել է, այլև Գետիկում հիմնել է դպրոց՝ իր ժամանակի իրավագիտության հիմունքները նոր սերնդին փոխանցելու համար: Ուշ միջնադարում մեկը մյուսին հաջորդած օտար ասպատակությունները ի գործ չեն եղել ազգային խառնվածքի ու ավանդույթի բնույթ ընդունած այդ մշակույթի ոչնչացմանը: Ավերվել են եկեղեցիներն ու բերդերը, գյուղերն ու քաղաքները, սակայն պետականամետության ու օրինապաշտության հոգևոր բերդերը մնացել են անառիկ: Պատահական չէ, որ ազգային խառնվածքի ու գիտակցության այդ որակները հետագա դարերում վճռական դերակատարություն են ունեցել Խաչենի իշխանության և Արցախի մելիքությունների՝ միջնադարյան պետականության այդ ձևերի ներքին քաղաքական կյանքում և նաև գոյատևության համար նրանց կողմից մղված պայքարում: Սակայն ճիշտ չէր լինի իրավական գիտակցության ու նրա գործնական դրսևորումները հետագա դարերում սահմանափակել Արցախով: Ազգային այդ մշակույթը, ուղեկցել էն հային ամենուր՝ թե՛ հայրենիքում, թե՛ գաղթօջախներում: Դրա վկայությունը հեռավոր Հնդկաստանում ստեղծված «Ռոքայթ փառացն է», որն այդ դարաշրջանում պատմության կողմից հայ ժողովրդին նետած մարտահրավերների պատասխանն էր իրավունքի, օրինաստեղծության ու պետականության վերածնության նախագծի լեզվով: Հայ ժողովրդի տարբեր հատվածները՝ բնօրրանում ու գաղթօջախներում, հավատարիմ են մնացել ազգային կյանքի իրավական կազմակերպման, պետականամետության բարձր գաղափարներին, և դրանք չէին կարող հասարակական կյանքում իրենց դրսևորումները չունենալ: Արցախի պարագայում այդ դրսևորումներն ունեցել են առանձնահատկություններ, որոնք դեռևս կարոտ են լուրջ ուսումնասիրության:

Կա մի հանգամանք, որը, ցավոք, դեռևս համարժեք ուշադրության չի արժանացել մեր քաղաքագետների կողմից (դրան հպանցիկ են անդրադարձել նաև պատմագետները): Խոսքն Արցախում ավատատիրության բնույթի մասին է: Լայնորեն հայտնի է, որ Հայաստանը շրջանցել է ստրկատիրության այն հասարակական կացութաձևը, որը պատմաբաններին հայտնի է Ասիայի ու Եվրոպայի պատմությունից: Սակայն պարզվում է, որ միջնադարյան ավատատիրությունն Արցախում ունեցել է մշակույթային մի առանձնահատկություն, որը բացատրություն է տալիս շատ ու շատ, առաջին հայացքից դժվար հասկանալի, պատմական անցքերի: Գոյատևության համար օտար նվաճողների՝ կայսերական պետությունների դեմ ըստ էության ամենօրյա պայքար մղող Հայոց Արևելից կողմանց անկախ ու կիսաանկախ պետականություններում ավատատերեր և գյուղացին բնավ այն հարաբերությունների մեջ չէին, ինչպիսիք, օրինակ, կային շահական Պարսկաստանում: Հայ իշխանը կամ մելիքը քաջատեղյակ պետք է լիներ վարչականորեն իր հովանու տակ գտնվող գյուղական համայնքների մասին, իսկ այդ գյուղերի երևելիներին պիտի ճանաչեին (և ճանաչում էին) անձամբ ու անվանադիր: Դա թույլ էին տալիս մելիքության կամ իշխանության տարածքի ու բնակչության չափերը: Բայց այդ իմացությունը գալիս էր ոչ միայն մելիքությունների (իշխանությունների) տարածական համեմատ չափերից: Կար խնդրի շատ ավելի կարևոր կողմ: Արցախցի գյուղացին արևելյան կամ եվրոպական տիպի ճորտ չէր: Նա իր հողի, իր մելիքության սահմանների ամենօրյա պաշտպանն էր: Արցախցի իշխանը կամ մելիքը իր իշխանությանը ենթակա գյուղացու մեջ գուցե և ամենից առաջ զինվոր էր տեսնում, իսկ գյու-

դացին իր իշխանի մեջ՝ իր քաղաքական դեկլարարին ու զինվորական հրամանատարին¹։ Սա «ավատատեր-գյուղացի» տնտեսական հարաբերության վրա խոր հետք թողած իրողություն էր։ Մելիքության զինվորական տարիքի հասած գյուղացիները ընդամենը մեկ-երկու օրվա (կամ նույնիսկ մեկ գիշերվա) ընթացքում կարող էին դառնալ կանոնավոր զորագունդ՝ որին ճակատամարտ էր առաջնորդում ինքը՝ մելիքը։ Գյուղացու և իշխանի հարաբերության տնտեսական բաղադրիչը Արցախում բոլորովին այլ բնույթ ու որակ ուներ, քան Արևելքում կամ Եվրոպայում։

Արցախի դեպքում մեր կարծիքով տնտեսականի տեղը այդ հարաբերություններում ավելի համեստ էր։ Այն հարստացված էր անձնային, մարդկային, հոգեբանական երանգներով, որոնք փոխում էին այդ հարաբերության իրավական ու լայն իմաստով հասարակական-մշակութային իմաստն ու արժեքը²։ Արցախի պատմությունը այս փաստը հաստատող բազմաթիվ օրինակներ է տրամադրում³։

Այսպիսով Ղարաբաղյան շարժման եւ դրա հիմքի ու շարունակության վրա Արցախում անկախ պետականության կերտման պատմական նախադրյալներն ամենից առաջ ոչ թե առանձին փաստեր, այլ ազգային կենսակերպի ու վարքի պատմականորեն ձևավորված այնպիսի որակներ են, որոնք պայմանավորել ու նաև որոշակի իմաստով ուղղորդել են Շարժումն ու դրան հաջորդած պետական շինարարության գործընթացը, որի վրա էական ազդեցություն են ունեցել նաև քաղաքական նախադրյալները։

Խորհրդային տարիներին դիմումների, զանգվածային ստորագրահավաքների, նամակ-խնդրագրերի ձևով թե՛ Խորհրդային Հայաստանից, թե՛ ԼՂԻՄ-ից պարբերաբար ազդակներ են ուղարկվել կենտրոն՝ պատմական արդարությունը վերականգնելու և Լեռնային Ղարաբաղը Մայր Հայաստանին վերադարձնելու առաջարկություններով ու պահանջներով։ Հարցը իր դրական լուծմանը մոտ է եղել 1967-ին, երբ Մոսկվան հակված էր շտկելու 20-ականներին թույլ տրված սխալը։ Կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմը (մարզկոմի առաջին քարտուղարը այդ ժամանակ Գ. Մելքումյանն էր) արդեն իսկ հրահանգ էր ստացել մարզի բնակչությանը նախապատրաստել քաղաքական այդ ակտին։ Բայց Ադրբեյջանական կողմի և հատկապես Ադրբեյջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Ախունդովի ակտիվ գործունեությամբ խնդրի կարգավորման այդ փորձը ևս ձախողվել է։ Դրանում, ինչպես հաճախ է նշվում, որոշակի դերակատարություն է ունեցել այն ժամանակ գաղափարախոսության գծով ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Մ. Սուխովը։ Հարկ է նշել նաև, որ ի տարբերություն ադրբեյջանական կողմի, Խորհրդային Հայաստանի առաջին դեմքերը անգործության հասնող զգուշավորություն են ցուցաբերել։

Նման հիմնախնդիրների լուծման համար ԽՍՀՄ-ում քաղաքական իրադրությունը փոխվել էր այն բանից հետո, երբ կուսակցության ղեկը իր ձեռքը վերցրած Մ. Գորբաչովի նախաձեռնությամբ հռչակվեցին արագացման, վերակառուցման ու հրապարակայնության քաղաքական ուղեգծերը։ Ժողովրդավարության, ազգամիջյան հարաբերությունների բոլոր այն հիմնախնդիրները, որոնք մինչ այդ գտնվում էին կուսակցական փակի տակ, դարձան բաց քննարկումների թեմաներ այն ձևաչափերում, որ թույլ էր տալիս տիրապետող գաղափարախոսությունը։ Այս կամ այն հարցի վերանայման (խոսքը ոչ միայն

¹ Թեմային անդրադարձել է Կիմ Ղահրամանյանը «Արցախ. խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր» /Երևան, 2013/ աշխատության «Արցախ աշխարհի ուժի աղբյուրը» գլխում։

² Այս իրողությունը նկատվել ու գնահատվել է նաև օտարազգի մասնագետների կողմից։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, օրինակ, նրանք արձանագրել են այն փաստը, որ Օսմանյան կայսրության անկախ պետականության հավակնող ժողովուրդներից հայերն են եղել ամենից պատրաստը, առաջին հերթին իրենց ներքին ազգային կյանքի կազմակերպման իրավաքաղաքական հաստիքության իմաստով։ Եվ դա թուրքական վայրենի տիրապետության դարերից հետո։ Նույնը նկատել է ֆրանսիացի հայագետ Է. Դյուլոնը։ Ընդգծելով, որ «հայերն ունեցել են մի յուրօրինակ ներքին կազմակերպվածություն, որը նրանց ներշնչել է ապրել, գոյատևել երկար»։

³ Այս իրողությունը հաստատող բնորոշ փաստերից մեկը երկրամասի համար ծանրագույն 1918 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Մամուլի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտն էր (մանրամասները նկարագրված են Հ. Աբրահամյանի «Արցախյան գոյամարտ» (Երևան, 1991) գրքում։ Ինչ խոսք՝ դարավերջին՝ Ղարաբաղյան ազատամարտի տարիներին, ազգային կերպի այդ որակները ստացան փառահեղ դրսևորումներ։

ազգամիջյան թեմաների մասին է) համար, եթե նույնիսկ դա վերաբերում էր անցյալում հենց կոմունիստների կողմից թույլ տրված դաժան բռնություններին, ընդունված էր խոսել մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարախոսության լեզվով և դրանք համարել ոչ թե գիտակցված քաղաքականության, այլ ցավագին վրիպումների, մարքսիզմ-լենինիզմից շեղվելու հետևանք: Այդ ոգով ու ոճով են գրված վերակառուցման ու հրապարակայնության նոր քաղաքական ուղեգծին անցնելու անհրաժեշտության, տնտեսության վերակառուցման, հասարակական ու ազգային հարաբերությունների նորացման մասին կուսակցական այն որոշումներն ու բանաձևերը, որոնք ընդունվեցին 1985թ. ԽՄԿԿ Կենտկոմի ապրիլյան հայտնի պլենումից հետո: Այսօր այդ փաստաթղթերը պետք է կարդալ ու հասկանա՝ նկատի ունենալով քաղաքական ու գաղափարախոսական առանձնահատուկ այն միջավայրը, որում դրանք ստեղծվել են:

Ազգային հարցերում թույլ տրված սխալների շտկման խնդիրը նույնպես հայտնվել էր թույլատրելի քննարկումների ձևաչափերում, և արցախահայությունը Մոսկվայից որոշակի ազդակներ էր ստանում այդ մասին: Դրանց մեջ ամենից ազդեցիկը հայտնի տնտեսագետ, Գորբաչովի խորհրդական Աբել Ադանբեկյանի՝ 1987 թվականի նոյեմբերին Փարիզում Ֆրանսիայի հայկական ինստիտուտի և Հայ վետերանների ասոցիացիայի՝ նրա պատվին կազմակերպած ընդունելության ժամանակ բարձրաձայնաձև և ֆրանսիական կոմունիստների «Յումանիտե» թերթում տպագրված դարաքաղյան խնդրի լուծման մասին «նոր միտքն էր»: Առաջին անգամ նման կարգի խորհրդային (ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղարի խորհրդական) գիտնականը, արևմտյան մամուլում անդրադառնալով Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի հարցերին, դնում էր Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու տնտեսական ու քաղաքական նպատակահարմարության հարցը՝ հայտարարելով, թե ինքն արդեն իսկ «համապատասխան առաջարկություններ է մտքել»¹: Թե՛ խորհրդային Հայաստանում, թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Արցախում պետության ու կուսակցության առաջնորդների վստահությունն ու համակրանքը վայելող գիտնականի այդ հայտարարությունը ընդունեցին որպես հենց Կենտրոնի կողմից թույլատրված հայտարարություն²: Դա ընկալվեց որպես ԽՍՀՄ-ում քաղաքական իրադրության «վերևներից եկող» բարենպաստ փոփոխության ազդանշան, փոփոխություն, որն արտոնում է հարցի կարգավորմանը մասնակից դարձնել նաև «ներքևներին»:

Այսպիսով, Շարժման գլխավոր քաղաքական նախադրյալներից մեկը ԽՍՀՄ-ում հռչակված վերակառուցման և հրապարակայնության նոր քաղաքական ուղեգիծն էր, որի հետ Մոսկվա նամակներ ու հանրագրեր ուղարկած արցախահայությունը «փրատնական հույսեր» սկսեց տածել: Վերջին դատողության հետ կապված է քաղաքական բնույթի մյուս հանգամանքը: Դա այն է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի կարգավորման, Մայր Հայաստանի հետ նրա վերամիավորման դիմումները Արցախից (նաև խորհրդային Հայաստանից) հասցեագրվում էին բացառապես Մոսկվային³: Ոչ մի հանրագիր ու դիմում տասնյակ տարիների ընթացքում չի ուղղվել Բաքվին:

Առաջին բացատրությունը, որ փաստը կարող է ստանալ, այն է, թե Արցախում կանխապես գիտնիս Բաքվի հնարավոր պատասխանը, որ անկասկած մերժողական պիտի լինի: Սակայն իրականությանը համապատասխանող բացատրությունն այլ է: Հայերին քաջ հայտնի էր, որ հենց բոլշևիկյան Մոսկվան է 1921 թվականի Կովքյուրդյի ըստ էության չընդունված, սակայն գործադրված «որոշման»

¹ Ահա թե ինչպես է ներկայացրել Ադանբեկյանի հայտարարությունը «Յումանիտե» թերթը. «Ես ուրախ կլինեի, եթե Լեռնային Ղարաբաղը վերադարձնեին Հյաստանին: Որպես տնտեսագետ՝ ես գտնում եմ, որ նրանք շատ ավելի սերտ տնտեսական կապեր ունեն Հայաստանի, քան Ադրբեյջանի հետ: Ես արդեն մտքել եմ այդպիսի առաջարկություն և հուսով եմ, որ այդ գաղափարները մարմնավորում կստանան վերակառուցման ու ժողովրդավարության ոգով»:

² Դա նաև տեսակետ, որ այդ կարծիքը համաձայնեցված չի եղել ԽՄԿԿ համապատասխան ատյանների հետ: Բայց անհավանական է թվում, թե գլխավոր քարտուղարի խորհրդականը կարող էր նման հայտարարություն անել առանց որևէ հիմքի:

³ Թումաս դե Վալը իր «Սև այգի» գրքում մեջբերում է 1988 թ. մարտի 3-ին Գորբաչովի կողմից ԽՄԿԿ քաղբյուրոյի անդամներին հայտնած այն փաստը, որ վերջին «երեք տարիների ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի հարցով ստացվել է 500 նամակ», և որ Գենտրոնը անուշադրության է մատնել այդ լուրջ ազդանշանները:

հիմքի վրա Լեռնային Ղարաբաղը հանձնել խորհրդային Ադրբեյջանին: Մյուս կողմից նրանց համար պարզ էր, որ նախորդ տարիներին նման հարցերի լուծման իրավասությունը տրվել է Կենտրոնին: Առանց ԽՍՀՄ Կենտրոնի նախնական համաձայնության, առանց նրա հատուկ հանձնարարականների այդ կարգի (ազգային-պետական կարգավիճակի փոփոխության կամ տարածքների փոխանցման) որևէ հարց մինչ այդ չի լուծվել: Իսկ նախընթաց տասնամյակներում հենց Կենտրոնի նախաձեռնությամբ ու թույլտվությամբ նման կարգի ավելի քան երկու տասնյակ հարց էր վերանայվել¹:

Ծարժման մեկնարկի «քաղաքական միջավայրը» բնութագրող հաջորդ իրողությունն այն էր, որ իրադարձությունները ծավալվեցին մի երկրում, որտեղ քաղաքական իշխանության դեղը գտնվում էր մեկ՝ խորհրդային Միության Կոմունիստական Կուսակցության ձեռքում: Սա պայմանավորում էր ոչ միայն այն հանգամանքը, որ նման հարցերի քննարկումները «վերկնքում» ու «ներքնկնքում» տարվում էր նույն իրավաքաղաքական հասկացությունների ու սկզբունքների կադապրներում: Առավել կարևոր էր այն, որ ազգային մեր հիմնախնդրի սկզբունքային հարցադրումների վրա չկար այլ կուսակցությունների կամ այլապես գաղափարախոսական կողմորոշումների ստվերը:

Որքան էլ տարօրինակ հնչի՝ այդ հանգամանքը որոշակի դրական ներուժ է իր մեջ պարունակել այն իմաստով, որ խնդրով զբաղվող հայ մտավորականները զուտ ազգային, այլ ոչ թե կուսակցական կողմորոշումներով ու շահերով պայմանավորված մոտեցումներ ունեին²: Պատահական չէ, որ ժողպատգամավորների մարզային խորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումից մեկ ամիս էլ չանցած՝ հետևեց մարզի կուսակցական կազմակերպության «ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու մասին ինքնավար մարզի բնակչության պահանջը պաշտպանելու մասին» որոշումը, որը ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր: Այն ցույց տվեց, որ Արցախում խնդիրը դուրս էր կուսակցական շահարկումներից: Հետագա տարիներին Արցախում և Հայաստանի Հանրապետությունում տարբեր սոցիալական ու գաղափարախոսական կողմորոշումների կուսակցությունների հայտնվելը ավելի ակնառու դարձրեց նոր ստեղծված քաղաքական միջավայրի տարբերությունները Ծարժման մեկնարկի տարիների միջավայրից:

Այնուամենայնիվ, գոհունակությամբ պետք է նշել, որ Արցախում բազմակուսակցական քաղաքական համակարգի ձևավորումը քաղաքական տարբեր կողմորոշումների կուսակցական գործիչներին Ղարաբաղյան հիմնախնդրում թողեց սկզբունքորեն ազգային, կուսակցական շահերով չպայմանավորված, չկուսակցականացված մոտեցումների շրջանակներում: Հայաստանի Հանրապետությունում խնդրի արծարծումների ներքաղաքական միջավայրն այդ իմաստով որոշակիորեն տարբերվեց արցախյանից: Հայտնի է, որ հենց հիմնախնդրի կարգավորման տարրմթնոնները ՀՀ քաղաքական իշխանությունում (այդ թվում հենց Հայոց համազգային շարժման ներսում) դարձավ առաջին նախագահի հրաժարականի հիմնական պատճառը: Պետք է խոստովանել, որ ոչ խորհրդային Հայաստանում, ոչ էլ ԼՂԻՄ-ի մտավորական շրջանակներում հստակ պատկերացումներ չկային այն մասին, թե Ծարժումը քաղաքական ինչ արձագանք ու վերաբերմունք կգտնի «դրսում», և թե ինչ ազդեցություն կունենա հնարավոր այդ վերաբերմունքը հարցի լուծման վրա: Ծարժումը մեկնարկել է, երբ խորհրդային Միությունը վիթխարի միջուկային գերտերությունն էր, որի համար, տարածված կարծիքի համաձայն, նման հարցերում «դրսի» կարծիքներն ու արձագանքները բառացիորեն ոչ մի նշանակություն չունեին: 1988-ին ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե խորհրդային Միության գոյատևմանը ընդամենը երեք տարի է մնացել: Այս տեսակետից, չնայած այդ տարիներին այլախոհների ու այլախոհական շարժումների առկայությանը ԽՍՀՄ-ում, լուրջ չէր լինի խոսել Ղարաբաղյան շարժման արտաքին քաղաքական նախադրյալների մասին՝ նկատի ունենալով Ծարժման մեկնարկի տարեթիվը՝ 1988-ը:

¹ Այդ նախադեպերի ցուցակը տես՝ „Перечень указов Президиума Верховного Совета СССР (ЦИК) о передаче некоторых территорий из состава одной союзной республики в состав другой союзной республики” в книге „Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах” Ереван, изд. Центра русско-армянских инициатив, 1995г.

² «Советский Карабах» орաթերթ, 18 մարտի 1988 թ.

Բնավ չի բացառվում, որ նույնիսկ դրանից առաջ Արևմուտքի հատուկ ծառայությունները մշակում էին ԽՍՀՄ-ը տրոհելու ծրագրեր, ինչպես չի բացառվում որ տնտեսադաշտից դուրս գտնվող, «ստորջրյա» խողովակներով նրանք ազդել են Ղարաբաղյան հարցի վերաբերեքումանը 1988-ին: Սակայն այդ բոլորի մասին ազատագրական ըմբոստության ելած արցախցին տեղյակ լինել չէր կարող և չի եղել: Այնպես որ Շարժման ձևավորման վրա իրական ներգործություն ունեցած արտաքին քաղաքական գործոններ 1988-ին չեն եղել:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Աշոտ Ղույան – ԼՂՀ ազգային ժողովի նախագահ

E-mail: ashot@artsakh.am

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ. Ա.Ենգոյանը: